

اشتغال زوجه در فضای مجازی بدون اذن خروج از منظر فقهی و حقوقی

عصمت گلشنی^۱ریحانه میرکی حسن آباد^۲

چکیده

اهمیت مادری و مصلحت خانواده، موجب شده است که شرع و مقررات، شرایط و محدودیت‌هایی را بر اشتغال زنان وضع کنند؛ برخی از این محدودیت‌ها ناشی از زوجیت و اصولاً مربوط به کار خارج از منزل زنان است. اما با گسترش کسب و کارهای فضای مجازی، این سؤال مطرح می‌شود که آیا محدودیت‌های مذکور در مورد اشتغال زنان در فضای مجازی نیز قابل اجرا است؟ وظایف زن، از جمله اطاعت از شوهر، رعایت مصلحت خانواده و تراحم بین اشتغال زوجه و حقوق اعضای خانواده، از مبانی اصلی محدودیت‌های اشتغال زنان است. در مقابل، مواردی مانند اصول عدم تبعیض، عدم ولایت بر انسان‌ها، حق بر فعالیت‌های اقتصادی و حق برخورداری از کار، همچنین جلوگیری از سوءاستفاده و سلطه‌گرایی زوج، تأکید بر معاشرت به معروف، رعایت مصلحت خانواده و حقوق اشخاص ثالث در قراردادهای کاری منعقدۀ توسط زوجه، در حمایت از اشتغال زوجه در فضای مجازی قابل طرح است. این مقاله با روشی توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای، با هدف بررسی وضعیت اشتغال زنان در فضای مجازی و مقایسه آن با فضای واقعی، و با توجه به مسئله‌ی اذن خروج شوهر تدوین شده است. در نهایت، به نظر می‌رسد باید رویکردی انعطاف‌پذیرتر در قبال اشتغال زوجه در فضای مجازی نسبت به فضای واقعی اتخاذ شود. لازم است در هر مورد اختلاف، مرجع صالح با نگاهی نوعی و شخصی، مؤلفه «عدم مفسده و مصلحت کلی خانواده» را در تصمیم‌گیری مدنظر قرار دهد.

واژگان کلیدی: اشتغال زنان، فضای مجازی، تعادل، ریاست مرد بر خانواده، مصلحت خانواده

۱. استادیار، گروه حقوق، دانشکده حقوق، پردیس خواهران، دانشگاه امام صادق (ع) تهران، ایران (نویسنده مسئول) golshani@isu.ac.ir

۲. کارشناس، گروه حقوق، دانشکده حقوق، پردیس خواهران، دانشگاه امام صادق (ع) تهران، ایران reyhanehmiraki@isu.ac.ir

طرح مسئله

کارکرد و اهمیت اشتغال با توجه به وضعیت اقتصادی جامعه ایران و البته جهان، بر همگان روشن است. با این حال، فعالیت حرفه‌ای هر یک از زوجین پس از ازدواج می‌تواند به مرور زمان مشکلاتی را در زندگی خانوادگی ایجاد کرده و به تضعیف بنیان خانواده منجر شود. این موضوع به‌ویژه در مورد زنان برجسته‌تر است؛ چرا که آنان مسئولیت‌های گوناگونی نظیر مادری و همسری را هم به‌عهده‌دارند. این نقش‌های متنوع ممکن است با یکدیگر در تضاد قرار گیرند.

با این حال، مطالعات روانشناسان غربی نشان داده‌است که فعالیت زنان در مشاغل نیازمند زمان طولانی و انرژی زیاد نیست، می‌تواند به بهبود رشد فرزندان و اعتماد به نفس بالاتر و روابط اجتماعی و خانوادگی قوی‌تر کمک کند (خورسندیان، ۱۳۹۰، ص ۲). امری که به لحاظ اجتماعی در دهه‌های اخیر به مطالبه جدی زنان در کشور نیز تبدیل شده‌است. «روند فزاینده میزان اشتغال زنان و مشارکت آنان در بازار کار یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های جوامع معاصر محسوب می‌گردد به طوری که از آن به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جلوه‌های «انقلاب در نقش‌های جنسیتی» یاد می‌شود» (فروتن و شجاعی قلعه‌نی، ۱۳۹۸، ص ۳۳).

از سوی دیگر، با گسترش استفاده از اینترنت در دهه‌های اخیر، فضای مجازی به بستری برای فعالیت‌های اقتصادی اکثریت جامعه، به‌ویژه زنان، تبدیل شده‌است. این فضا به‌دلیل انعطاف‌پذیری بالا و کاهش نیاز به منابع مالی، امکان دسترسی به بازارهای گسترده‌تر و ارائه خدمات یا محصولات به‌صورت آنلاین را فراهم می‌کند. به عنوان فرصتی اقتصادی، می‌تواند منجر به افزایش درآمد، استقلال اقتصادی زنان و بهبود وضعیت اقتصادی خانواده شود؛ به‌ویژه در جوامعی که دسترسی زنان به منابع مالی محدودتر است یا در مواردی که به دلایل مختلف، زنان از فرصت‌های شغلی دیگر محروم هستند، مانند زنان در مناطق روستایی که موقعیت جغرافیایی آنان ممکن است، امکان اشتغال به شکل‌های دیگر را محدود کند. در شرایط فعلی ایران، حاکمیت از یک طرف،

توانمندسازی زنان و افزایش مشارکت اجتماعی و اقتصادی ایشان را دنبال می‌نماید؛ مثلاً توسعه زیرساخت‌های تحصیل در دانشگاه‌ها که در نهایت زمینه‌کاریابی ایشان را تسهیل می‌کند. از طرف دیگر، سیاست تحکیم خانواده و افزایش جمعیت و فرزندآوری را نیز دنبال می‌کند و این در حالی است که به نظر می‌رسد گاه اشتغال زنان، به خصوص وقتی در بستر فضای مجازی مطرح می‌شود، تعارضاتی را با این سیاست‌ها در خود دارد. تعارضاتی که به لحاظ اجتماعی نیز خود را به طور جدی نشان می‌دهد: زنان از یک سو به دنبال یافتن جایگاه شغلی خود در جامعه هستند و از سوی دیگر صیانت از نقش زن در خانواده (مادری-همسری) مورد مطالبه خانواده و حتی خود زنان است. در این میان، وظیفه یک نظام حقوقی کارآمد این است؛ که با ارائه روش‌های مناسب، میان نقش‌آفرینی زنان در فعالیت‌های شغلی و اجتماعی و ایفای وظایف هر یک در خانواده و تحکیم این بنای ارزشمند تعادل برقرار سازد (خورسندیان، ۱۳۹۰، ص ۲).

مقاله حاضر به برقراری تعادل مذکور می‌پردازد و در این راستا محدود به مواردی است که حق اشتغال زوجه ضمن عقد نکاح شرط نشده‌است و زوج پس از عقد نکاح و به هنگام شروع فعالیت اقتصادی زن یا پس از شروع آن نیز رضایت خود مبنی بر کارکردن زن را ابراز نداشته‌است. لذا این دو مورد از قلمرو موضوعی مقاله حاضر خارج هستند. آثار پژوهشی زیادی در مورد حق اشتغال زنان در ادبیات موجود کشور نگارش شده‌است که پیش‌فرض نویسندگان آن‌ها، کار زن در محیطی واقعی است که مستلزم خروج از منزل است. اما در این مقاله، تحلیل مبانی و دلایل قیود وارد بر امکان اشتغال زنان با نگاه بر کار زن در فضای مجازی خواهد بود و همین امر وجه متمایز اثر حاضر با آثار پژوهشی پیشین است.

سؤالات تحقیق

الف: اشتغال زنان از طریق فضای مجازی، «خروج» از منزل محسوب می‌شود؟ و نیاز به اذن شوهر دارد یا خیر؟

ب: چه ضوابط و معیارهایی را می‌توان برای امکان اشتغال زوجه از طریق فضای مجازی یا محدود نمودن آن در نظر گرفت؟

ج: ملاک اشتغال زنان از طریق فضای مجازی، اراده شوهر است یا اراده شارع؟ در پژوهش حاضر ابتدا قیود وارد بر اشتغال زنان مطرح می‌شود. سپس مبانی و دلایل قیود جنسیت- زوجیت محور موجود بر اشتغال زنان بررسی می‌گردد و نهایتاً به مبانی و دلایل حمایت جنسیت- زوجیت محور موجود در مورد اشتغال زنان پرداخته خواهد شد.

۱. قیود اشتغال زن

حق اشتغال هر فرد در نظام حقوقی ایران به طور عمومی و فارغ از مرد یا زن بودن (جنسیت) با یک سری محدودیت‌های قانونی مواجه است؛ مانند: مخالفت شغل با احکام و موازین اسلام (اصول ۲۱، ۲۰ و ۲۸ ق.ا.)، نظم عمومی و اخلاق حسنه (ماده ۹۷۵ ق.م. و ماده ۶ ق.آ.د.م)، و مصالح عمومی و حقوق دیگران (اصل ۲۸ ق.ا.).

اما غیر از این ملاحظات عمومی، زن به واسطه جنسیتش با قیود دیگری نیز مواجه است؛ مثلاً ممنوع بودن از شغل قضاوت و صدور حکم در معنای خاص، براساس ماده واحده «قانون شرایط انتخاب قضات دادگستری» مورخ ۱۳۶۱/۲/۱۴: «قضات از میان مردان واجد شرایط زیر انتخاب می‌شوند....» یا ممنوعیت زنان از اشتغال در نیروهای مسلح در غیر از امور درمانی، بهداشتی، اداری و امور غیرنظامی، بر اساس ماده ۳۲ قانون ارتش جمهوری اسلامی ایران است: «ارتش می‌تواند فقط برای مشاغل درمانی و بهداشتی زنان را استخدام نماید.»

اما در میان محدودیت‌های مبتنی بر جنسیت، زنان به واسطه ازدواج نیز از امکان اشتغال در برخی مشاغل محروم‌اند که در مقاله حاضر همین واسطه در مورد اشتغال در فضای مجازی مدنظر است. ماده ۱۱۱۷ ق.م. به زوج حق داده در شرایطی مانع اشتغال به کار همسر خود شود. اینکه محدودیت‌های ناشی از جنسیت- زوجیت زنان در مقررات ایران و شرع بر چه مبانی و دلایلی استوار است در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲. مبانی و دلایل قیود اشتغال زن در فضای مجازی

در ابتدا قیود شرعی یا قانونی بر اشتغال زن بیان خواهد شد و سپس برای هر مورد تحلیل انجام می‌شود؛ که آیا قید مذکور در مورد اشتغال زن در فضای مجازی نیز وجود دارد یا نه؟

لازم به ذکر است که برخی قیود وارد بر اشتغال زن ممکن است، در فضای مجازی هم وجود داشته باشد اما قابل تطبیق و تسری بر همه مصادیق نباشد؛ این موارد در ادامه مقاله به تفصیل تحلیل می‌شوند:

۲-۱. وظیفه اطاعت از زوج

طبق این مبنا و بر اساس آیه ۳۴ سوره نساء «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ عِزًّا وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ...» اصل ریاست مرد بر خانواده در راستای ممانعت از ایجاد نابسامانی در امور و حفظ مصالح خانواده، موجب محدودیت زن به اشتغال بر خلاف خواست مرد می‌شود. بر اساس همین اصل، وظیفه زوجه به اطاعت از زوج که در مفهومی «تمکین» یا «حق الطاعه» نیز نامیده می‌شود (ر.ک: محمدی، ۱۳۸۳) بموجب ماده ۱۱۰۵ ق.م.مورد پذیرش قرار گرفته است: «در روابط زوجین ریاست خانواده از خصائص شوهر است.» متعاقب این ریاست، ماده ۱۱۱۷ ق.م. به صراحت مقرر می‌دارد: «شوهر می‌تواند زن خود را از حرفه یا صنعتی که منافی مصالح خانوادگی یا حیثیات خود یا زن باشد منع کند.» در نگاه اول این اختیار شامل تمامی انواع اشتغال، از جمله اشتغال در فضای مجازی، می‌شود. اما در ارتباط با این اصل، چند دیدگاه وجود دارد:

دیدگاه اول) از نظر برخی، سرپرستی و ریاست مذکور، مشروط به رعایت حدود آن است.^۱ اگر از این حدود تجاوز شده و سبب ضرر و زیان گردد، ریاست برداشته می‌شود. مانند جایگاه سرپرستی حاکم جامعه بر مردم که تا زمانی استمرار دارد که در چهارچوب درست حرکت کند (مدرسی، ۱۳۸۰، ص ۱۹). بنابراین ریاست مرد به معنای

۱. دامنه ریاست مرد را نباید بی‌حد و حصر قلمداد کرد. زوج نمی‌تواند از ریاست خود بعنوان حربه‌ای جهت تضییع حقوق زوجه

سوء استفاده کند. (روشن؛ صادقی و حسینی، ص ۱۱۶)

اطاعت بی‌چون و چرای زن از وی نیست بلکه تکلیفی بر دوش مرد برای برنامه‌ریزی و اداره صحیح خانواده است (حیدری، ۱۳۸۶، ص ۲۹۶). این ریاست نوعی وظیفه اجتماعی است نه حق شخصی!

قانونگذار نخواسته مرد را بر زن برتری دهد؛ او از این جهت رئیس خانواده است که بهتر می‌تواند مسئولیت اداره آن را برعهده بگیرد و زن معاون و همکار اوست نه فرمانبر مطلق. (کاتوزیان، ۱۳۷۵، صص ۱۶۵-۱۶۶). به منظور حفظ کیان خانواده، شوهر مجازاست بر رفت‌وآمدهای زن نظارت داشته‌باشد و او را از رفتارهای احتمالاً مخل سلامت خانواده، بازدارد؛ ولی نمی‌تواند بدون دلیل موجه، زن را از انجام فرایض دینی، تکالیف اجتماعی و معاشرت با خویشان نزدیک، منع کند. هدف قانونگذار، رعایت مصلحت خانواده و حیثیت طرفین است و این اختیار باید در همین چارچوب اعمال شود (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۲۹).

محدود کردن اختیارات مرد در جریان ریاست، برای پیشگیری از سوءاستفاده‌های احتمالی وی نیز لازم است.^۱ ضمن آنکه در همان آیه ۳۴ سوره نساء که قوامیت مطرح می‌شود، نهی از «لَا تَبْغُوا عَلَیْهِن سَبِيلًا» آمده یعنی حیطه قوامیت را شارع در آیات متعدد مثل «لَا تُضَارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَیْهِنَّ»^۲ بیان نموده و از نظر اصولی قوامیت مطلق نیست. ضمن آنکه در نفس قوامیت عدالت، مهارت، مسئولیت تام نهفته است.

دیدگاه دوم) برخی پا را فراتر گذاشته‌اند و خود اصل را با توجه به مقتضیات عصر کنونی مورد تردید قرار می‌دهند و معتقدند علی‌رغم اعتقاد برخی بر ریاست بی‌چون و چرای مرد، در تفسیر واژه «قوامون» با توجه به مقتضیات عصر حاضر و رشد شخصیت و توانایی‌های زنان در عرصه‌های متعدد، نمی‌توان گفت ریاست خانواده از خصایص شوهر

۱. امکان دارد مرد از حق خود سوءاستفاده نماید و با شغل زن حتی غیر مغایر با مصالح خانواده یا حیثیات زوجین نیز، مخالفت

نماید. (هدایت‌نیا گنجی، ۱۳۸۵، ص ۱۰)

۲. طلاق: ۶

است؛ امروزه بسیاری از زنان دارای قابلیت‌های قابل ملاحظه‌ای برای اداره خانواده هستند. (توجهی و حق محمدی فرد، ۱۳۹۰، ص ۵۱).

دیدگاه سوم) مشهور امامیه و بسیاری از حقوقدانان معتقدند: رضایت شوهر فقط موقع خروج نیاز است. شهید ثانی می‌نویسد: «از حقوق شوهر بر زن این است که بدون اجازه از منزلش خارج نشود، اگر چه نزد خانواده‌اش برود و حتی اگر بخواهد به عیادت بیماران از خانواده خود برود یا در تشییع جنازه آنان حاضر شده و برای تسلیت گویی آنان برود.^۱ از نظر فقهی، اصولاً خروج زن از خانه به هر منظوری که باشد، باید با موافقت شوهر باشد. بنابراین چنانچه زن در هنگام ازدواج شاغل نبوده و ازدواج هم با شرط اشتغال انجام نشده باشد، شوهر می‌تواند مطلقاً زن را از اشتغال به هر گونه حرفه در بیرون خانه منع کند.» (به نقل از محقق داماد، ۱۳۷۲، ص ۳۱۶؛ حایری شاه‌باغ، ۱۳۷۹، ص ۹۶۴).

البته برخی منابع هم خود نیاز به اجازه زوج برای خروج زوجه را مشروط می‌دانند:

الف) برخی مشروط به منافات خروج زن با حق / استمتاع شوهر. (فضل الله، ۱۴۲۱ق، ص ۱۱۲؛ شمس‌الدین، ۱۹۹۶م، ص ۳۳)^۲ البته گروهی از این دسته، کسب اجازه به طور مطلق را موافق احتیاط دانسته‌اند (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۸۹؛ امام خمینی ۱۳۷۸ج ۱ و ۲، ص ۷۴۵).^۳ طبق این قید زن می‌تواند به هر شغلی که با وظایف زناشویی او تعارض نداشته باشد، اشتغال ورزد. با این حال، چنانچه شوهر به‌عنوان رئیس خانواده، طبق ماده ۱۱۰۵ ق.م.، شغل زن را با مصالح خانوادگی یا حیثیت زن منافی تشخیص دهد، می‌تواند زن را از آن منع نماید (امامی، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۴۵۰). این دسته، ماده مذکور را تنها مستند حقوقی ریاست شوهر و آن را بر

۱. «و منه عدم الخروج من منزله بغير إذن و لو إلى بيت اهلها، حتى عیادة مرضاهم و حضور میتهم و تعزيتهم» (مکی عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۸، ص ۳۰۸). در تأیید این نظر، ببینید: نجفی، ۱۳۷۴، ج ۳۱، ص ۳۰۶؛ علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۹۵؛ محقق حلی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۵۵۸؛ خمینی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۳۰۵؛ خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۸۹.

۲. اگرچه مشهور فقها اذن شوهر را بصورت مطلق لازم می‌دانند، ولی جمع قابل توجهی از فقهاء با نظر مشهور مخالفت نموده‌اند. (هدایت‌نیا گنجی، ۱۳۸۵، ص ۵)

۳. برخی فقها مستند به سیره مشرع، به ویژه سیره زنان متدین، به این نتیجه رسیده‌اند که اطاعت از شوهر واجب نیست (خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۴۳۵). از این روایات که تنها به وجوب تمکین در امور جنسی و کسب اجازه برای خروج دلالت می‌کنند و اطلاق آنها بر استحباب تعمیری شود، می‌توان دریافت که اسلام به تثبیت جایگاه زوج در چهارچوب حقوق مسلم وی بر زوجه (یعنی حق بهره‌مندی جنسی و نظارت بر خروج) توجه ویژه دارد و نه به تحمیل محدودیت‌های بیشتر بر زنان (بستان، ۱۳۸۸، صص ۷۶-۷۵).

اساس تعبیر «روابط زوجین» در این ماده، فقط به امور زناشویی محدود می‌دانند (خورسندیان، ۱۳۹۰، ص ۱۴).

نظر این گروه را می‌توان ذیل عنوان «لاضرر نسبت به مرد» نیز به این صورت مشاهده کرد که پرداختن زنان به امور اجتماعی مانند اشتغال که مستلزم خروج ایشان و گذراندن بخشی از وقت در خارج از منزل و غیبت از جمع خانواده است، در عمل با حقوقی مانند امکان استمتاع مرد هر زمان که اراده نماید و مدلول روایاتی مانند «ولا تمنعه نفسها و إن كانت علی ظهر قتب» و «ولا تطولن صلوتکن ل تمنعکن ازواجکن» منافات داشته و چه بسا موجب ورود ضرر بر مرد باشد؛ زیرا طبق تعالیم اسلامی زن باید امکان بهره‌گیری جنسی را برای شوهرش بدون هیچ محدودیت زمانی یا مکانی فراهم نماید (شهید ثانی، ۱۴۱۶ ق، ج ۸، ص ۴۳۹، کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۵۰۸؛ احسانی، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۳۱۰).

ب) برخی با این شرط که اشتغال زن با حقوق و شئون شوهر منافات داشته باشد (موسوی اردبیلی، گنجینه آرای فقهی-قضایی، سوال ۹۰۷۷ و شبیری زنجانی، گنجینه آرای فقهی - قضایی، سؤال ۲۴).

ج) برخی با این شرط که کار زن متوقف بر بیرون رفتن باشد (سیستانی، گنجینه آرای فقهی-قضایی، سوال ۹۰۷۷).

د) برخی با این شرط که خروج زن برای کار، موجب برانگیختن فتنه و انحراف خود یا دیگران شود. در روایات از زنانی که خارج از منزل حریم خود را رعایت نمی‌کنند و به هنگام خواست شوهر در منزل نیستند، به «ولاجه» تعبیر شده است (حسینی خوانساری، ۱۴۰۵ ق، ج ۱۴، ص ۱۶۶).

یکی از صاحب‌نظران می‌نویسد: چون افزایش روابط اجتماعی مردان و زنان و کاهش محدودیت‌های ارتباطی میان دو جنس تأثیر مستقیم بر افزایش میزان انحرافات جنسی دارد، یکی از اهداف تشریع چنین حکمی، تضمین هر چه بیشتر صیانت جنسی زنان بوده است. بنابراین در مواردی که مرد در منزل حضور ندارد و عملاً امکان استمتاع منتفی است، یا خروج زن برای کارهای مشروع و بی‌خطر است که مستلزم فتنه یا منافی مصالح و حیثیت زن یا خانواده نیز نیست، حق ندارد مانع خروج گردد (توجهی و

و) نهایتاً برخی کسب اجازه را نه لازم بلکه موافق احتیاط دانسته‌اند (تبریزی، گنجینه آرای فقهی-قضایی، سوال ۵۷۶).

در دیدگاه سوم، کار زن در فضای مجازی چون اکثراً نیاز به خروج ندارد و وی می‌تواند در هر مکان و زمان به فعالیت بپردازد، با هیچ‌یک از ملاحظات مطلق یا مقید مذکور، مواجه نمی‌شود. در واقع، عدم تحقق قید «خروج» در این موارد، از این حیث نمی‌توان زن را ممنوع از کار یا محدود به کسب اجازه از شوهرش دانست. پس کار از داخل منزل مانند اداره کردن آنلاین شاپ‌ها کمتر با حق استمتاع شوهر تعارض دارد.

آیت‌الله صافی نیز بیان می‌کند: «اگر شغل زوجه در خانه باشد و محتاج به خروج نباشد، زوج حق ممانعت ندارد^۱. آیت‌الله تبریزی و فاضل لنکرانی هم همین‌گونه فتوا داده‌اند» (صافی، گنجینه آرای فقهی-قضایی، سؤال ۹۰۷۷).

حتی در صورتی که گاهی خروج زن برای انجام برخی از این مشاغل نیاز باشد، منوط دانستن خروج به اجازه شوهر، موجب از دست رفتن اهمیت ماده ۱۱۱۷ ق.م می‌شود که حق اشتغال را برای زنان پیش‌بینی نموده است. زیرا درست است که بین اشتغال و خروج ملازمه‌ای وجود ندارد، اما عمده‌تاً در خارج از منزل تحقق می‌یابد (خورسندیان، ۱۳۹۰، ص ۱۴). اما از غیر از بحث خروج، مطرح در دیدگاه سوم، بطور کلی به نظر می‌رسد در رابطه با این مبنا، نیاز به بررسی موارد و مصادیق مختلف توسط دادگاه وجود دارد؛ یعنی تنها مشاغلی در فضای مجازی توسط زوجه، محدود یا ممنوع شود که با مصالح خانواده در تضاد باشد^۲ یا به اصطلاح مفسده داشته باشد، نه همه مشاغل و این معیار نه تنها در مورد کار زن بلکه در مورد کار مرد هم لازم‌الرعايه است؛ همین است که آشنایی با مکاسب محرمة چون قمار و فروش مسکرات و... برای هر شخصی که فعالیت اقتصادی می‌کند (زن

۱. همچنین ببینید: آیت‌الله تبریزی؛ و آیت‌الله لنکرانی، گنجینه آرای فقهی قضایی (نرم‌افزار)، دفتر آموزش روحانیون و تدوین متون

فقهی قوه قضائیه، معاونت آموزش قوه قضائیه، سوال ۹۰۷۷.

۲. در این باره در شماره ۳ توضیح داده خواهد شد.

یا مرد)، در حد نیاز لازم است. به خصوص اگر فعالیت‌های زن در فضای مجازی از لحاظ اقتصادی برای خانواده ضروری یا مهم باشد و آسیبی هم به مصالح خانواده وارد نکند؛ ماده هم ۱۱۱۷ از قید «حرفه یا صنعتی که منافعی مصالح خانوادگی یا حیثیات خود یا زن باشد» استفاده می‌کند و گویی حق زوج را فقط در مخالفت با بعضی مشاغل و نه مطلق اشتغال می‌داند. لازم به ذکر است که قوامیت، ولایت نیست بلکه مدیریت براساس شرایط خاص است که با اراده زن در بسیاری از امور مغایرت ندارد. مطلق دانستن ریاست مرد با واقعیت‌های اجتماعی هم تطابق ندارد (روشن، صادقی و حسینی، ۱۳۹۴، ص ۱۱۶).

۲-۲. حفظ نظام، عدم مفسده و مصلحت خانواده

اهمیت حفظ نظام و رعایت مسائل شرعی (مثل جهات محرمیت و لمس و نظر حرام) و مصلحت خانواده و حاکمیت نظم در آن از دیگر دلایل و مبانی مطرح‌شده در محدود کردن اشتغال مغایر با مصالح خانواده از جانب زن، است.

در تعریف عدم مفسده و رعایت مصلحت، «به مجموع اموری که بشر را به سعادت می‌رساند مصلحت و به هرآنچه که او را از راه هدایت و سعادت باز می‌دارد یا منحرف می‌سازد مفسده گویند» (لطفی، ۱۳۸۰، ص ۳۴).

اشتغال زن در فضای مجازی، گاه برای خود او یا دیگران مفسده در پی دارد و موجب فتنه و انحراف می‌شود و لذا شرعاً مجاز نیست؛ مثلاً تبلیغ فروش محصولات با پوشش نامناسب.

گاهی هم اشتغال وی به معنای اخص، مفسده شرعی ندارد اما با مصلحت خانواده هم راستا نیست. با این توضیح که برخی ایفای نقش مادری و همسری را از وظایف اصلی و اساسی زنان می‌دانند.^۱ پارسونز در نظریه «تفکیک نقش‌ها» معتقد است اشتغال زنان و تغییر

۱. «جهاد زن، خوب همسرداری کردن است.» (شیخ مفید، ۱۴۱۳، ص ۳۹)؛ «هیچ شفاعت‌کننده‌ای برای زن موفق‌تر نزد خداوند از رضایت شوهرش نیست.» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۲۲)

در فرصت‌های شغلی و ایجاد برابری شغلی با مردان، وضع فرزندان و نظام خانواده را در خطر از هم پاشیدگی قرار می‌دهد^۱ (به نقل از: توجهی و محمدی فرد، ۱۳۹۰، ص ۴۸).

بدون قضاوت در مورد صحت عقیده مطرح‌شده، در مورد شغل منافعی با مصالح خانواده یا مفسده‌انگیز، ضابطه روشنی در قانون وجود ندارد و امر باید به عرف محول شود (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۳۳). ولی مواردی چون «سستی بنیان خانواده»، «اختلال در تربیت فرزندان»، «تنافی شغل با حیثیات زوجین» به عنوان ضابطه مطرح‌شده است که در ادامه مورد تحلیل قرار می‌گیرد:

الف) طبق ماده ۱۱۰۴ ق.م. «زوجین باید در تشییید مبانی خانواده و تربیت اولاد خود به یکدیگر معاضدت نمایند». پس تحکیم مبانی خانواده، مشترکاً وظیفه زوجین است؛ ممکن است فعالیت زن یا نوع شغل وی در فضای مجازی، موجب سست شدن بنیان خانواده شود. مثلاً اگر زن در راستای شغلش بیشتر وقت خود را در فضای مجازی صرف کند و به این واسطه تعاملات خانوادگی و ارتباطات عاطفی میان اعضای خانواده کاهش یابد، یا اگر فشار کاری، خستگی و استرس بیشتری برای زن ایجاد کرده و تأثیر منفی بر روابط خانوادگی بگذارد.

ب) تربیت فرزندان طبق مواد ۱۱۰۴ و ۱۱۶۸ ق.م. بر عهده والدین است. حال اگر شغل زن مانع از انجام وظایف قانونی وی در مورد فرزندان، باشد، زوج می‌تواند او را منع کند (هدایت‌نیا گنجی، ۱۳۸۵، ص ۲۲). حالتی را تصور کنید که زن به عنوان بلاگر در شبکه‌های اجتماعی مشغول به کار است. نیاز به حضور آنلاین و تولید محتوای مداوم و نیز خستگی و اضطراب ناشی از این وضعیت، موجب می‌شود که او نتواند بدرستی به تربیت فرزندان بپردازد. به علاوه، برخی از فعالیت‌های مجازی می‌توانند به حریم شخصی فرزندان

۱. به اعتقاد برخی، اشتغال بانوان موجب ایجاد اعتماد به نفس، استقلال مالی، ارتقای آگاهی‌های اجتماعی، بهره‌مندی از امکانات آموزشی، تخصصی و حرفه‌ای آنان شده و به زوال بینش تقدیرگرایی در زنان کمک می‌کند. از نظر بوعلی چنانچه زن بیکار باشد به فساد کشیده می‌شود، احساس پوچی می‌کند و خود را به امور بیهوده مشغول می‌سازد و لذا مرد باید همسر خود را به امور مهمه

مشغول سازد (ر.ک به منصور نژاد: ۱۳۸۱، صص ۱۳۹-۱۴۱)

۲. نگاهداری اطفال هم حق و هم تکلیف ابوبن است.

نیز لطمه بزنند. مانند فردی که آنلاین شاپ لباس کودک دارد و از فرزند خود به عنوان مدل کارهایش استفاده می‌کند.

پس مشکلات ناشی از اشتغال زنان تنها به عدم حضور فیزیکی آنان در خانه محدود نمی‌شود؛ مشاغل مجازی می‌توانند به کاهش مشارکت و نظارت زنان در امور خانه و در نتیجه به تعارض با حقوق اعضای خانواده، منجر شوند.

این ضابطه ذیل عنوان «لاضرر نسبت به فرزندان» نیز مطرح شده است، ورود ضرر به علت کاهش نقش نظارتی مادر بر تربیت فرزندان و اداره امور خانواده به نحو احسن کاملاً محتمل است؛ زیرا امروزه خانه‌داری و انجام امور منزل کماکان از وظایف اصلی زنان است. هر نوع وابستگی خارج از خانه به معنای دزدی از فرصت‌های خانوادگی است که به تجویز قاعده لاضرر نامشروع تلقی شده است (توجهی و محمدی فرد، ۱۳۹۰، ص ۵۴).

ج) تنافی شغل با حیثیات زوجین: اگر زن بدون در نظر گرفتن موقعیت اجتماعی همسرش با حتی خودش، به فعالیتی اقتصادی در فضای مجازی اقدام کند، مرد می‌تواند با آن مخالفت کند. مثلاً اگر شغل خانم، تبلیغات در فضای مجازی و مستلزم به اشتراک گذاری زندگی خصوصی وی باشد. یا همسر یک استاد دانشگاه با هویت خودش در فضای مجازی به مدلینگ یا فروش لباس زیر مشغول شود.

دو نکته در این راستا باید مورد توجه قرار بگیرد:

۱- هیچ تفاوتی در شأن مرد و زن وجود ندارد، چرا که پس از ازدواج، شأن زوجین بطور ناگسستنی به یکدیگر پیوند می‌خورد.

۲- ارتباط مستقیمی بین مغایرت شغل با مصالح خانواده از جمله شأن زوجین و غیرشرعی بودن آن وجود ندارد؛ ممکن است شغلی شرعاً مجاز باشد، اما عرفاً با منافع خانواده یا شأن زوجین در تعارض قرار گیرد (هدایت‌نیا گنجی، ۱۳۸۵، ص ۲۲ و خورسندیان، ۱۳۹۰، ص ۱۶).

نهایتاً دادگاه باید با توجه به اخلاق حسنه، عرف جامعه و ویژگی‌های فردی و اجتماعی زوجین، مشخص کند که آیا شغل زن با مصالح خانواده مخالف است یا نه (کاتوزیان، ۱۳۷۱:

ج ۱، ص ۲۳۳). به همین جهت ماده ۱۸ قانون حمایت خانواده ۱۳۵۳، تشخیص منافات شغل با مصالح خانواده یا حیثیات زوجین را به «دادگاه» سپرده است و «لزوم تأیید دادگاه» تنها تفاوت این ماده با ماده ۱۱۱۷ ق.م. است.

۲-۳. تراحم

علاوه بر اصل مصلحت و قاعده لاضرر، قاعده تراحم نیز از جمله مبانی ممنوعیت یا محدودیت زوجه در اشتغال است. فعالیت‌های اقتصادی زنان گاه در تعارض یا تراحم با حق الهی یا حق الناس قرار می‌گیرد و محدودیت‌هایی مطلوب می‌یابد که اگر مورد توجه قرار نگیرد چه بسا از این همه تلاش، چیزی جز حب مال یا جاه باقی نمی‌ماند (آیت‌اللهی، ۱۳۸۰، ص ۱۹). از بارزترین احتمالات تراحم، تراحم فعالیت‌های اجتماعی زن با حقوق ناشی از زوجیت مانند حقوق مرد یا حیثیت و مصالح خانوادگی بدون تراحم با حقوق مرد است. مثلاً زنی به عنوان تولیدکننده محتوا در فضای مجازی، ممکن است، نیاز به تولید و ویرایش مداوم محتوا، فرصت کافی برای پرداختن به وظایف خانوادگی را نداشته باشد. این کاهش مشارکت می‌تواند به تعارض با حقوق زوج و ایجاد مشکلات در روابط خانوادگی منجر شود.

البته بطور کلی در رابطه با فعالیت‌های اجتماعی زن، امکان بروز دو ضرر متعارض وجود دارد که هر یک به نوعی حقوق زوجین را تهدید می‌کند: ضرری که از ناحیه اشتغال زن در فضای مجازی به مرد و خانواده وارد می‌شود و ضرر دیگر، ضرر وارده به زن در صورت منع وی از اشتغال توسط مرد که در برخی از موارد مستلزم ایراد ضرر به جامعه نیز می‌باشد. عدم مشروعیت ایراد ضرر به مکلفین، چه از جانب شرع چه از جانب افراد، مستلزم حل این تراحم است (توجهی و محمدی‌فرد، ۱۳۹۰، ص ۵۵).

تشخیص ضابطه برای رفع این تراحم به ترتیب با عرف و بسته به تفسیر قاضی است و البته در رفع این تراحم بایستی حقوق زن را نیز مدنظر داشت. بدیهی است هر فعالیت از جمله فعالیت اقتصادی در فضای مجازی، فواید و چالش‌هایی دارد؛ مهم این است که نسبت فواید، نسبت به توالی فاسدی در ارتباط با حقوق خانواده که ایجاد می‌کند بالاتر

باشد.^۱ مثلاً اگر کارکردن زن منجر به رفع مشکلات اقتصادی خانواده شود درحالی که مرد به تنهایی نتواند از پس تأمین معاش خانواده برآید، اختصاص بخشی از وقت زن در فضای مجازی برای کارکردن و کاهش زمان اختصاصی برای خانواده به این دلیل، می‌تواند توجیه داشته باشد.

۳. تفسیر مبانی و دلایل حمایت از اشتغال زن در فضای مجازی

در این مبحث، مبانی و دلایل مطرح در حمایت از اشتغال زن ذکر می‌شود. اصول ۲۱، ۲۸ و ۴۳ (بندهای ۲ و ۴) «قانون اساسی»، ماده ۲ «سیاست‌های اشتغال زنان در جمهوری اسلامی ایران»، مفهوم مخالف ماده ۱۱۱۷ «ق.م.»، مفهوم مخالف مواد ۷۵ و ۷۷ «قانون کار»، «قانون خدمت نیمه وقت بانوان»؛ ماده ۳۲ «قانون ارتش جمهوری اسلامی ایران»؛ ماده ۲۰ «قانون مقررات استخدامی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی»؛ ماده ۲۰ «قانون مقررات استخدامی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران»؛ تبصره ۵ «ماده واحده قانون اصلاح قانون الحاق پنج تبصره به قانون شرایط انتخاب قضات دادگستری»، «منشور حقوق و مسئولیت‌های زنان» از جمله مقررات موجد یا به رسمیت شناسنده حق اشتغال زنان در نظام حقوقی ایران هستند.

در ادامه، مبانی و دلایل حمایتی، بر فعالیت‌های اقتصادی زنان در فضای مجازی، تطبیق داده و تفسیر خواهد شد.

۳-۱. اصل عدم ولایت بر انسان‌ها

اگر اصل عدم ولایت بر انسان‌ها، مطرح در بینش اسلامی، پذیرفته شود، نمی‌توان برای زوج حق نظارت مطلق بر خروج زوجه را قائل شد. طبق این اصل، هیچ‌کس بر دیگری ولایت ندارد، مگر این که دلیل قطعی بر وجود ولایت موجود باشد و چنین دلایلی در مورد ولایت مرد بر همسر، صریح و قطعی نیست. عدم رعایت این اصل و تعدی و بغی از سوی زوج و سلب آزادی زن شوهردار در انجام فعالیت اقتصادی، بدون دلیل منطقی و به

۱. در علم اقتصاد به این امر نسبت ریسک به پاداش (Risk/Reward) گفته می‌شود. (این فواید در شماره ۱۳ این مقاله مورد بررسی قرار خواهد گرفت.)

بهانه اعمال ولایت، نه تنها با کرامت انسانی زن منافات دارد، بلکه مستلزم عسر و حرج زوجه نیز می باشد؛ محدود کردن حق اشتغال زن به صورت سخت گیرانه، امنیت روانی زنان به خصوص زنان جامعه امروزی را که شغل خود را به عنوان بخشی از هویت اجتماعی خویش شناخته اند، مختل می کند (اسدی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۴). حال آنکه در اسلام، حرج نفی شده است (حج، ۷۸).

اگر چه بر اساس ادله شرعی مربوط به نقش زن در جامعه اسلامی، بالاترین وظیفه و نقشی که خداوند زن را برای آن مهیا نموده است، سامان بخشیدن به امور خانواده و تربیت فرزندان است، اما این ها تنها وظایف و نقش زن نیست. محبوس نمودن زن در خانه و محدود کردن او به بهانه تکالیف زناشویی، از او موجودی پژمرده و بی هویت خواهد ساخت که شأن او را در حد یک خدمتگزار به همسر و فرزندان تنزل می دهد (توجهی و محمدی فرد، ۱۳۹۰، ص ۴۲).

در بیانات رهبرانقلاب (حفظه الله تعالی) الگوی سوم زن مسلمان نیز، ترکیبی از پابندی به ارزش های دینی، مسئولیت پذیری خانوادگی و در عین حال حضور فعال اجتماعی به عنوان الگوی ویژه ای از زن ترسیم شده است.

۳-۲. سوءاستفاده از حق توسط زوج

طبق دیدگاه غالب با توجه به ماده ۱۱۱۷ ق.م. حق زوج در منع اشتغال زوجه، منوط به تنافی شغل با حیثیت زوجین و مصالح خانواده است (صفایی، و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۱۸۴) نه ابزاری برای سلطه گری و تحکم! چون امروزه کار کردن امری متعارف است، اگر شوهر از اذن مضایقه کند، از حق خود سوءاستفاده کرده و اختیار او ساقط می شود (حیدرپور، ۱۳۸۵، ص ۱۵۰). در مورد اشتغال زن در فضای مجازی که عمدتاً نیاز به خروج هم نیست، به طریق اولی، منع توسط شوهر، اگر دلیل قانع کننده نباشد، از مصادیق سوءاستفاده از حق خواهد بود.

به خصوص اگر زن قبل از ازدواج به فعالیت اقتصادی در فضای مجازی یا واقعی مشغول بوده، مردی که با او ازدواج می کند، نبود همسر در منزل یا مشغول بودن وی در

منزل به کار در ساعاتی را به طور ضمنی پذیرفته است. در این حالت، ممانعت مرد از اشتغال زن، هم مخالف شرط ضمنی است و هم می تواند از مصادیق سوءاستفاده از حق باشد (اسدی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۴).

۳-۳. اصل عدم تبعیض

قانون اساسی در اصول متعدد به حقوق مساوی برای تمامی افراد (زن و مرد)، تأکید کرده است. بند ۹ اصل ۳، رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه را برای همه در تمام زمینه ها را از وظایف دولت دانسته است و طبق بند ۱۲ همین اصل، رفع محرومیت در زمینه های مختلف از جمله اشتغال باید محقق گردد. تأمین حقوق همه جانبه افراد از زن و مرد، ایجاد امنیت قضایی عادلانه برای همه و تساوی عموم در برابر قانون نیز موضوع بند ۱۴ این اصل است. اصل ۲۰ همه افراد اعم از زن و مرد را یکسان در حمایت قانون قرار داده؛ اصل ۲۸ نیز به هر کس حق داده شغلی را برگزیند. با این وصف در قانون اساسی، منعی بر اشتغال دیده نمی شود.^۱

بنابر آموزه های اسلام نیز اشتغال به عنوان یک حق برای همه افراد پذیرفته شده است. بدین ترتیب، مشارکت در فعالیت های اقتصادی، در کنار اداره امور خانواده، از حقوق انکار ناپذیر زنان و ناشی از تساوی جایگاه زن و مرد در اسلام است؛ تا حدی که پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) ترک آن را به مثابه خروج از دین انگاشته و فرموده اند: «کسی که به امور مسلمانان اهمیت ندهد، از آنها نیست.» (کلینی ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۱۶۳) اموری چون یاری طلبیدن حضرت زهرا (سلام الله علیها) از مهاجرین و انصار در حمایت از امیرالمؤمنین (علیه السلام) (مدرسی، ۱۳۸۰، ص ۲۹)، امر به معروف و نهی از منکر^۲، بیعت زنان با پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) در عقبه اول و دوم و بیعت رضوان غدیر خم، شرکت زنان در جنگ های صدر اسلام (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۶، ص ۳۰۰)، آب رسانی و تهیه غذا برای رزمندگان، پرستاری و مداوای مجروحین، هجرت به حبشه و مدینه به همراه مردان، از جمله موارد نشان دهنده دیدگاه

۱. پاورقی شماره ۲۴ همین مقاله را نیز ببینید.

۲. بموجب آیات متعدد قرآن از جمله آیه ۷۱ سوره توبه بر مرد و زن و آیه ۱۲ سوره ممتحنه.

اسلام در مورد فعالیت‌های اجتماعی زنان است (توجهی و محمدی فرد، ۱۳۹۰، صص ۴۲-۴۳). امام خمینی (رحمت الله علیه) نیز بر این اصل تأکید داشتند: «این تبلیغات است که اگر اسلام پیدا شد مثلاً دیگر زن‌ها باید بروند توی خانه‌ها بنشینند یک قفلی هم درش بزنند بیرون نیایند! این حرف غلطی است که به اسلام نسبت می‌دهند. البته یک احکام خاص به مرد است که مناسب با مرد است؛ یک احکام خاص به زن است، مناسب با زن است. این نه این است که اسلام نسبت به زن و مرد فرقی گذاشته است» (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۵، صص ۲۱۶-۲۱۷).

۳-۴. حق زنان بر فعالیت‌های اجتماعی-اقتصادی

فعالیت‌های اجتماعی، زیرمجموعه‌های متعددی از جمله فعالیت‌های اقتصادی را شامل می‌شوند. در منابع، هم حق زنان بر فعالیت‌های اجتماعی به‌طور کلی و هم به‌طور خاص بر فعالیت‌های اقتصادی به خصوص اشتغال مورد تأیید قرار گرفته است:

الف) حق زنان بر فعالیت‌های اجتماعی به‌طور کلی

در بینش اسلامی مرد و زن هر دو انسان و در بهره‌گیری از حقوق طبیعی برابر هستند. زن نیز حق دخالت در سرنوشت خویش را مانند مرد دارد. تفاوت‌های بین زن و مرد در بعضی از موارد به حیثیت انسانی آنها ارتباط ندارد. مسائلی که منافات با حیثیت و شرافت زن ندارد آزاد است (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۴، ص ۳۶۴). ایدئولوژی اسلام بر تثبیت جایگاه زنان، شکوفایی استعدادها و کمال مادی و معنوی و احیا و حفظ حقوق فردی و اجتماعی آنان، تجویز و ترویج دخالت زنان در مسائل اجتماعی و نکوهش عزلت‌گزینی و بی‌تفاوتی در مورد مسائل جامعه است.

در ایران نیز بعد از پیروزی انقلاب، زمینه فعالیت سالم زنان خصوصاً در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی، به‌صورت گسترده‌ای فراهم شده است.

امام خمینی (رحمت الله علیه) همواره بر حضور فعال زنان در عرصه‌های مختلف سیاسی اجتماعی و مشارکت در بنای جامعه اسلامی تأکید داشته و این مشارکت را حق و تکلیفی

می دانستند که زنان جامعه اسلامی مجاز به ترک آن نیستند.^۱

بند ۱ اصل ۲۱ ق.ا. نیز مقرر داشته است: «دولت موظف است حقوق زن را در تمام جهات با رعایت موازین اسلامی تضمین نماید و امور زیر را انجام دهد: ۱- ایجاد زمینه های مساعد برای رشد شخصیت زن و احیای حقوق مادی و معنوی او...».

بنابراین امروزه، فعالیت های سیاسی و اجتماعی، از مهمترین عرصه های فعالیت های زنان و زمینه ساز شکوفایی استعداد ایشان است. به طور ویژه، در عصر دیجیتال، فضای مجازی به یکی از مهم ترین صحنه های فعالیت های اجتماعی-سیاسی زنان تبدیل شده و به زنان امکان می دهد تا بدون محدودیت های جغرافیایی و فرهنگی، در مسائل مهم مشارکت کنند و صدای خود را به گوش جهانیان برسانند؛ مانند زنی که به عنوان فعال حقوق بشر در فضای مجازی به دفاع از مردم غزه می پردازد و با استفاده از پلتفرم های مختلف به آگاهی بخشی مشغول است. فعالیت های اجتماعی و سیاسی در فضای مجازی نه تنها موجب افزایش آگاهی و تأثیرگذاری خواهد شد، بلکه به تسریع تغییرات مثبت در جوامع نیز منجر می شود. لذا، حضور فعال زنان در این عرصه اهمیت بسزایی دارد.

ب) حق زنان بر فعالیت های اقتصادی به طور خاص

اشتغال به عنوان یکی از اساسی ترین جنبه های فعالیت اجتماعی زنان، اهمیت دارد. حق زنان بر فعالیت های اقتصادی در اسلام، قوانین کشور و منطق و مقتضیات عرفی جامعه مورد تأیید قرار گرفته است.

- طبق احکام اسلامی، زنان نه تنها مالک اموالی که از راه کسب مشروع یا ارث به دست آورده اند، شناخته می شوند؛ بلکه حق پرداختن به هر نوع تلاش سازنده اقتصادی را نظیر مردان دارند. اشتغال زنان صدر اسلام به فعالیت هایی چون تجارت، صنعت گری، شبانی، قابله گری، دایگی، بافندگی، آرایشگری، نوحه خوانی، صنایع دستی، شبانی و دامداری، تجارت و... نیز عملاً نشانگر پذیرش این حق است (فاضلی بیارجمندی، ۱۳۸۱،

۱. خانم ها حق دارند در سیاست دخالت کنند؛ تکلیف شان است. زن باید در سرنوشت خودش و مقدرات اساسی مملکت دخالت کند (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۶، صص ۳۰۰-۳۰۱).

صص ۲۱۰-۲۱۴؛ طاهری‌نیا، ۱۳۸۳، ش ۸۳، ص ۷۲؛ قدیر، ۱۳۸۳، ش ۱۸، ص ۳.

خداوند در آیه ۳۲ سوره نساء می‌فرماید: برای مردان از آنچه کسب کرده‌اند بهره‌ای است و برای زنان هم از آنچه کسب کرده‌اند بهره‌ای است. این آیه علاوه بر بر پذیرش حق مالکیت برای زنان، جواز اشتغال آنان را نیز ثابت می‌کند؛ زیرا حلال بودن اکتساب و تحصیل درآمد مفروض گرفته شده و سپس درباره مالکیت درآمدهای حاصل از آن اظهار نظر شده است.

البته دلایل دیگری نیز، مبنی بر تأیید جواز کسب و کار، وجود دارند. به عنوان مثال، آیاتی از قرآن کریم که به ابتغاء فضل خداوند اشاره دارند: «و ابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ» (جمعه، ۱۰) یا «رَبُّكُمْ الَّذِي يُزْجِي لَكُمْ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ...» (اسراء، ۶۶) یا «وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حَبْلًا مَلَبَسُونََهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَآخِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ...» (نحل، ۱۴). همچنین، آیه‌ای که ماجرای اشتغال دختران حضرت شعیب (علیه السلام) به چوپانی را نقل کرده است (قصص، ۲۳).

روایات متعددی نیز به اهمیت کسب و کار و تلاش برای تأمین معاش، تأکید دارند. (هدایت‌نیا گنجی، ۱۳۸۵، ص ۱۰)

در اسلام نه تنها فعالیت‌های اقتصادی جایز شمرده شده است، بلکه همگان به حضور فعال در صحنه اقتصاد دعوت شده‌اند (فاضلی بیارجمندی، ۱۳۸۱، ص ۱۹۵)، از سوی دیگر می‌توان حق اشتغال را از لوازم تکلیف برای کسانی دانست که مکلف به تأمین وسایل حیات خود و وابستگان هستند (خورسندیان، ۱۳۹۰، صص ۳-۵).

- در قوانین، چه قانون اساسی و چه قوانین عادی و اسناد، مکرراً به صورت مستقیم یا غیرمستقیم، به حق اشتغال اشاره شده است.^۱ در تحلیل مواد قانونی می‌توان گفت؛ که اطلاق و عموم مواد که خودش بر مبنای اطلاق و عموم آیات و روایات است، اشتغال نیز به عنوان یک امر مباح از حقوق انسان هم برای زن و هم برای مرد است و قانون اساسی یا صراحتاً به این اصل اشاره کرده و یا این موضوع از عموم اصولی مانند اصول ۲۱ و ۴۳ قانون

۱. ر. ک. به ص ۱۰ همین مقاله و پاورقی‌های آن.

اساسی دریافت می‌شود. (در تأیید این نظر، ببینید: خورسندیان، ۱۳۹۰، صص ۳-۵).

- تغییرات اجتماعی، منطق و مقتضیات جامعه کنونی نیز ایجاب می‌کند که در باب کارکردن زنان در فضای مجازی تساهل و تسامح بیشتری منظور شود. امروزه بر خلاف گذشته، زنان در اقتصاد خانواده سهم برجسته‌ای داشته و دیگر مصرف‌کننده نیستند. در جهان امروز در نقش و جنسیت مرد و زن تغییرات قابل ملاحظه‌ای به وجود آمده است. زنان بیشتری وارد بازار کار شده‌اند؛ عبارت «مرد خانه» در زبان رایج شده است؛ بسیاری از سازمان‌ها برای واگذار کردن مراقبت‌های اولیه نوزاد، تعبیر «پدر-مادری» را به جای تعبیر «مادری» بکار می‌برند (توجهی و محمدی فرد، ۱۳۹۰، صص ۴۷-۴۸).

در نگاه کلان، زنان به عنوان بخش متناهی از نیروی کار جامعه، با ورود به فضای کسب و کار می‌توانند به صورت معناداری عرضه نیروی کار را تحت تأثیر قرار دهند. از طرف دیگر با توسعه فناوری اطلاعات، دسترسی به فرصت‌های فعالیت‌های اقتصادی افزایش یافته است (مزینی، سحابی و ممالکی، ۱۳۹۸، صص ۳۰۲-۳۰۸) و منطقی نیست که از این فرصت‌ها به راحتی چشم پوشید. مثلاً طراحی و فروش محصولات دست‌ساز از طریق بسترهای مجازی به زنان امکان می‌دهد تا بدون ترک خانه و با مدیریت زمان، همزمان به فعالیت‌های اقتصادی و مسئولیت‌های خانوادگی خود بپردازند که موجب ایجاد تعادل بین حقوق خانوادگی و اجتماعی آنان می‌شود. به علاوه چنین مشاغلی برای دولت هزینه ندارند و می‌توانند به صورت مستقل و با استفاده از منابع و مهارت‌های فردی زنان توسعه یابند که باعث کاهش بیکاری و افزایش توسعه و بهره‌وری اقتصادی بدون نیاز به سرمایه‌گذاری دولتی خواهد شد.

با دیدی منصفانه باید تأیید کرد که ورود زنان به فعالیت‌های اجتماعی و به خصوص اقتصادی، تحولاتی را در ساختار خانواده و نقش زن در آن پدید آورده است که اگر موضع مناسبی برای آن اتخاذ نشود، می‌تواند منشأ بروز مشکلاتی برای خانواده و جامعه شود. به نظر می‌رسد دو قید «رعایت حریم‌های شرعی» و «حفظ مصلحت کلی خانواده» بر اساس معیار نوعی و شخصی، با تشخیص دادگاه در موارد اختلافی، می‌تواند موضع مناسب باشد.

سلب اختیار کارکردن از زن با وجود رعایت دو قید مذکور، با شأن انسانی زن و لزوم مداخله وی در امور اجتماع منافات داشته و مستلزم ورود ضرر مستقیم و غیرمستقیم به زن و جامعه است؛ زیرا محروم نمودن جامعه از خدمات حداقل نیمی از جامعه، به بهانه لزوم حضور زن در منزل، دور از عقل سلیم و نوعی کج‌اندیشی و نگاه ابزاری به زن و نهایتاً تعطیل شدن امور جامعه است (توجهی و محمدی فرد، ۱۳۹۰، ص ۵۵).

آمارها هم این فرهنگ غلطِ جاافتاده در کشور را تأیید می‌کنند. اتحادیه کشوری کسب و کارهای مجازی^۱ در شش ماه اول سال ۱۴۰۰، اقدام به صدور ۶۴۹ فقره پروانه کرده که ۹۰ پروانه (معادل ۱۴ درصد) توسط زنان و ۵۵۹ پروانه (معادل ۸۶ درصد) توسط مردان دریافت شده است (اتحادیه کشوری کسب و کارهای مجازی، ۱۴۰۰، ص ۷).

دادنامه شماره ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۱۱۰۱۱۰۴ هم در تأیید، مقرر داشته: «در مورد اشتغال زوجه، منع کلی وجود نداشته و اگر محیط کاری مناسب بوده، اشتغال خارج از ساعات کاری اعلامی اداره نباشد و کار مربوط متناسب با رشته تحصیلی باشد، زوجه را نمی‌توان از اشتغال منع کرد».

با مشابه سازی می‌توان گفت در مورد کسب و کار زنان در فضای مجازی اگر محیط کاری مناسب باشد (مثلاً فضای کاری که خانم در صفحه مجازی خود ایجاد کرده متضمن نمایش ابعاد خصوصی زندگی وی یا لطمه زنده به حیثیت خانواده نباشد) و اشتغال خارج از ساعات متعارف با در نظر گرفتن وظایف خانوادگی زن نباشد، نباید بتوان وی را از اشتغال منع کرد. پذیرفتن این دیدگاه موجب برتابیدن تمایل به ازدواج دائم از سوی زنان شاغل می‌شود (روشن، صادقی و حسینی، ۱۳۹۴، ص ۱۱۶).

۳-۵. مصلحت خانواده

در کنار وظیفه زن به تشیید مبانی خانواده، ذیل اصل مصلحت خانواده، به عنوان یکی از دلایل ممنوعیت وی از اشتغال، و ذیل همین اصل، اصل دیگری با عنوان «اصل لزوم

۱. این اتحادیه در راستای تحقق ماده ۸۷ «قانون نظام صنفی» و تأکید بر تشکیل اتحادیه کشوری کسب و کارهای مجازی، فعالیت خود را از ۱۳۹۶ آغاز کرده است.

معاشرت به معروف» با زن نیز قابل طرح است. طبق قرآن، مرد باید با همسرش معاشرت به معروف داشته باشد (نساء، ۱۹). لذا اگر شغل زوجه با مصالح خانواده منافاتی نداشته باشد، ممانعت زوج، با لزوم معاشرت به معروف مغایر است؛ به خصوص در مورد شغل‌های در بستر فضای مجازی که اغلب نیاز به خروج هم ندارند. همچنین و به خصوص که کارکردن، از نظر شخصیتی هم برای زن و خانواده مهم و مفید باشد. حتی سلب آزادی زوجه از اشتغال گاهی می‌تواند مستلزم عسرو حرج زوجه باشد. مثلاً اگر زنی دارای تحصیلات عالی، تصمیم بگیرد به عنوان مشاور بازاریابی دیجیتال در فضای مجازی فعالیت کند، اما همسرش به دلایلی که قانع‌کننده نیست، مانع او شود. زن نیز به علت عدم امکان بکارگیری تحصیلات خود دچار سرخوردگی و مشکلات روحی شود؛ این وضعیت می‌تواند مصداق عسر و حرج زوجه و منافی با اصل معاشرت به معروف باشد. به‌طور کلی، ارجح بودن مصالح خانواده بر مصالح اعضا امری پذیرفته‌شده است، اما نحوه اجرای ماده ۱۱۱۷ ق.م. و تفسیر رویه قضایی و دکترین از آن، مستلزم ضرر به زوجه است و تحمیل مسئولیتی بیش از آنچه شرع و قانون برای زن در نظر گرفته، بر اوست (اسدی، ۱۳۹۰، صص ۱۵۹-۱۶۰).

مثلاً طبق نظری، گرفتاری‌های شغلی زوجه نباید مانع اداره خانه و امور خانواده باشد (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ص ۲۳۳؛ صفایی و امامی ۱۳۸۵، ص ۱۲۵؛ صفایی و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۱۹۱) درحالی که مواد ۱۱۶۸ و ۱۱۰۴ ق.م.، حضانت و اداره امور خانواده را تکلیف هردوی زوجین قرار داده است. نیز در بند ۳۷ «منشور حقوق و مسئولیت‌های زنان»، «حق برخورداری از حمایت و مشارکت همسر در تربیت فرزند» از حقوق زنان معرفی شده است. از طرف دیگر برخی مشاغل مستلزم حضور در مکان‌های مردانه است که محدودیت‌هایی را از حیث مصلحت یا شأن خانواده برای زنان به وجود می‌آورد؛ فضای مجازی این فرصت را برای زنان فراهم می‌کند که با حضور در خانه و بدون نیاز به رودرویی با مردان و در کنار انجام مسئولیت‌های خانوادگی، به مشارکت اقتصادی بپردازند. (Daly, ۲۰۰۳)

۳-۶. قرارداد کار زوجه

یکی دیگر از دلایل مطرح در حمایت از اشتغال زوجه در فضای مجازی، تعهدات قراردادی زوجه به اشخاص ثالث است؛ فردی که در فضای مجازی فعالیت اقتصادی می‌کند، گاه خودش صاحب کسب و کار است مثلاً کالایی را تولید یا وارد کرده و در صفحه مجازی خودش آن‌ها را می‌فروشد ولی اغلب تبلیغات کالا یا خدمت متعلق به دیگری را در صفحه‌اش انجام می‌دهد. غالباً در مورد اخیر میان او و کارفرما، قراردادی حاوی حقوق و تعهدات طرفین منعقد می‌شود. حال فرض کنید بانوی طبق قراردادی تبلیغاتی، تولید و نمایش محتوایی تبلیغی در مورد کالایی را برعهده گرفته باشد و در اثنای اجرای قرارداد، همسر وی بدون رضایت ابتدایی، با ادامه کار او مخالفت کند. سؤال این است که این مخالفت چه اثری بر قرارداد می‌گذارد؟

برخی معتقدند مخالفت زوج، موجب ابطال تعهدات زوجه نسبت به آینده^۱ (خورسندیان، ۱۳۹۰، ص ۲۰) و لزوم جبران خسارت کارفرما توسط زن (مانند پرداخت مابه‌ازاء مالی تعهد یا پرداخت ضرر وارده در اثر عدم اجرای تعهد)^۲ می‌شود اما این نظر هم برای اقتصاد خانواده می‌تواند مشکل‌آفرین باشد و هم به‌هرحال موجب ایجاد مزاحمت برای اشخاص ثالث و عدم اعتماد آنها به انعقاد قرارداد با زنان در آینده می‌شود. لذا معتبر دانستن امکان اشتغال زن از حیث رعایت حقوق ثالث نیز مفید است.

بدیهی است در صورتی که زوج ابتدا با فعالیت اقتصادی همسرش در فضای مجازی موافق بوده و سپس در اثنای قرارداد مخالفت نماید و تنافی شغل با مصالح یا شأن خانواده

۱. نظر مخالف: امکان ابطال قراردادی که صحیحاً منعقد شده، وجود ندارد و فقط زنی که علی‌رغم حکم دادگاه بر ممنوعیت اشتغال، شغل خود را رها نمی‌کند و به اجرای تعهدات با کارفرما ادامه می‌دهد، ناشزه بشمار می‌رود بدون تغییر در سرنوشت قرارداد (لطیفی، ۱۳۸۸، ص ۲۸۲)

۲. خساراتی که از این بابت به اشخاص ثالث وارد می‌شود، باید به وسیله زن جبران شود. تصمیم مرد و تأیید دادگاه در حکم قوه قاهره نیست و زن را از پرداختن خسارت عدم انجام تعهد معاف نمی‌کند (مواد ۲۲۹-۲۲۷ ق.م.ا). زیرا مانعی که او را از ایفاء تعهدات باز داشته‌است، علت خارجی نیست؛ بلکه خواسته او و ناشی از وضعی است که در اثر عقد نکاح پیدا کرده‌است (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۳۶).

«صدق قوه قاهره در این مورد بعلت قابل پیش‌بینی بودن منع زن از کار دشوار است» (صفایی، امامی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۴۵).

را در دادگاه هم اثبات نماید، حتی اگر هم بتوان، قرارداد زوجه را ابطال کرد، اما از حیث پرداخت خسارت به شخص ثالث (کارفرما)، دیگر زوج مسئول خواهد بود نه زوجه (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص ۳۴ به نقل از: نوید تهرانی؛ معصومی؛ یاقوتی، ۱۴۰۲، صص ۹۰-۹۱). در مورد اخیر حتی زوج موظف است خسارات وارد به زوجه (مانند از دست رفتن منابع مالی زن) را نیز بپردازد از این جهت که با عهده‌شکنی خود مسبب خسارات شده است (شیری زنجان و مکارم شیرازی، گنجینه آرا فقهی قضایی، سؤال ۲۴؛ هدایت‌نیا گنجی، ۱۳۸۵، ص ۱۴؛ اسدی، ۱۳۹۰، صص ۱۷۲-۱۷۳). روشن است که اگر بعد از ازدواج شرایط زندگی به گونه‌ای تغییر کند که اشتغال زوجه مخالف با مصلحت و حیثیات خانواده بشود و زوج دادخواست منع اشتغال زوجه را دهد، در صورت تأیید، زوج مسئول جبران خسارت نیست.

نتیجه‌گیری

امروزه سهم‌خواهی زنان در کسب جایگاه بیشتر از بازار کار جامعه به مطالبه‌ای جدی تبدیل شده است. فضای مجازی هم با حذف تنگناهای مکانی و کاهش هزینه‌های شروع به کار، سهم زنان در بازار کار را افزایش داده است. از سوی دیگر، در شرع و قانون، قیود مختلف عام یا ناشی از زوجیت در مورد اشتغال زنان وجود دارد. اما قیود اخیر اصولاً برای اشتغال در فضای غیرمجازی مطرح شده است ولی در مقررات یا رویه قضایی، نسبت به کم و کیف آن‌ها در مورد فضای مجازی، موضع‌گیری نشده است؛ در حالی که اشتغال در فضای مجازی واجد مؤلفه‌هایی است که آن را متمایز می‌کند. توسعه بی‌سابقه کسب و کارها در فضای مجازی در عصر حاضر، ضرورت موضع‌گیری نسبت به این مسئله را توجیه می‌نماید.

بطور کلی، ۳ مورد به عنوان دلایل و مبانی اصلی مطرح شده در محدودیت اشتغال زن در فضای مجازی قابل بررسی است:

۱) وظیفه به اطاعت از زوج از سوی زوجه: نتایج حاصله نشان داد که فارغ از تنوع نظرات در خصوص اساس وظیفه زوجه به اطاعت از زوج یا مطلق بودن این وظیفه، عدم تحقق قید «خروج از منزل» در اغلب کسب و کارهای فضای مجازی، که به عنوان دلیل اصلی وظیفه به اطاعت از زوج مطرح شده، می‌تواند باعث رفع محدودیت زنان شود. لذا اشتغال زنان از طریق فضای مجازی، در اکثر موارد «خروج» محسوب نمی‌شود و نیاز به اذن شوهر از این حیث ندارد.

۲) حفظ نظام، عدم مفسده و رعایت مصلحت خانواده: اولاً «مصلحت خانواده» در مقابل «مفسده»، مفهومی چند متغیره است؛ یعنی مصلحت خانواده شامل رعایت مصلحت تمام اعضای آن از جمله زن است و همین مبنا در حمایت از اشتغال زن در فضای مجازی نیز قابل طرح است. ثانیاً ضابطه مشخصی در خصوص سنجش مصلحت وجود ندارد. البته «سستی بنیان خانواده»، «اختلال در تربیت فرزندان»، «تنافی شغل با حیثیات زوجین» به عنوان ضابطه عدم رعایت مصلحت از سوی زوجه قابل طرح است.

۳) تزاخم اشتغال زوجه با حقوق اعضای خانواده

در مقابل، موارد ذیل به عنوان دلایل و مبانی در حمایت از اشتغال زن در فضای مجازی قابل طرح است:

۱. اصل عدم ولایت (عدم ولایت شوهر بر زن).
۲. اصل عدم تبعیض در حق اشتغال براساس جنسیت.
۳. اصل عدم سوءاستفاده از حق توسط زوج در ممانعت از اشتغال زن.
۴. اصل معاشرت به معروف از سوی زوج نسبت به زوجه در جایی که کارکردن زن به لحاظ اقتصادی و رشد شخصیتی برای وی یا حتی خانواده مفیداست و ممانعت زن موجب عسر حرج وی می‌شود.
۵. اصل مصلحت خانواده به خصوص که کارکردن در فضای مجازی و عدم نیاز به حضور در مکان‌های مردانه در کنار انجام مسئولیت‌های خانوادگی، مصلحت یا شأن خانواده را نیز تأمین می‌نماید.
۶. حق زنان بر فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی.
۷. توجه به حقوق اشخاص ثالث در قرارداد کار منعقدۀ توسط زوجه.

پیشنهادهات

جهت کمک به اصلاح قانون به نظر می‌رسد بایستی چند نکته را مد نظر داشت:

الف) فضای مجازی برای هر شخصی، فارغ از جنسیت، واجد فرصت‌ها و البته مخاطراتی به خصوص از حیث آثار بر خانواده است و محدودیت زنان از کارکردن در این فضا بایستی با در نظر گرفتن این فرصت‌ها و مخاطرات باشد. باید دید ارزش فرصت‌های بدست‌آمده برای خانواده نسبت به توالی فاسد آن چیست.

ب) در راستای یک موضع‌گیری منصفانه، نباید با دید جانبدارانه از زنان به قضیه نگاه کرد؛ به این معنا که چون زن - به خصوص در نقش مادری - نقش کلیدی در رشد و کمال اعضای خانواده دارد، در بسیاری از موارد کار نکردن وی در خارج از منزل و تمرکز بر امور خانواده، در راستای حفظ کرامت وی و نیز مصلحت کلی خانواده است. لذا بر

اساس شریعت و اسناد بالادستی نیز آنچه اولویت دارد، مصلحت کلی خانواده و عدم مفسده است و این اراده شارع بر اراده افراد (از جمله اراده شوهر) مرجح است.

از دیگر سوی، به نظر می‌رسد با توجه به تغییرات فرهنگی و عرفی جامعه ایران در سال‌های اخیر و مطالبه زنان در خصوص اشتغال، بایستی خوانش جدیدی از قواعد شرعی و مقررات قانونی در مورد قیود اشتغال زنان داشت.

ج) باتوجه به چندمتغیره بودن مفهوم «مصلحت خانواده» و امکان تراحم مصلحت هر یک از اعضا با مصلحت سایرین، وظیفه مرجع صالح باید یافتن نقطه «تعادل» باشد به این معنا که در تصمیم‌گیری نقطه‌ای را بیابد که مصلحت مرد به عنوان رئیس خانواده، مصلحت زن و مصلحت فرزندان، همه دیده شود. مطلق‌انگاشتن قیود اشتغال زنان به بهانه مصلحت خانواده و نادیده گرفتن خود زن به عنوان عضوی از خانواده، همان مؤلفه «مصلحت خانواده» را با اختلال مواجه می‌کند.

د) خصوصیات ویژه فضای مجازی از یک سو و نبود مقررات قانونی و کمبود رویه قضایی که به اختلافات با توجه به این خصوصیات ویژه نگاه کرده باشد، تعیین ضابطه در مورد قیود اشتغال زنان خاص فضای مجازی را ایجاب می‌کند؛ در این راستا باید تنها مبادرت به انجام مشاغل در فضای مجازی توسط زوجه، ممنوع شود که «مفسده‌انگیز» و «با مصالح خانواده در تضاد باشد» و نه همه مشاغل؛ به خصوص اگر فعالیت‌های زن از لحاظ اقتصادی برای خانواده «ضروری» یا «مهم» باشد و «امکان رشد و کمال» وی در بستر خانواده فراهم باشد. با این توضیح که شرع، انجام شغلی از سوی زن که مخالف مصالح کلی خانواده یا مفسده‌انگیز باشد، را ممنوع قلمداد کرده، چه شوهر راضی باشد و چه نباشد. همچنان که اشتغال مرد نیز اگر به نحوی باشد که او را از وظایف خانوادگی‌اش باز دارد یا موجب انحراف و مفسده شود، ممنوع است و از این جهت میان مرد و زن در استفاده از تکنولوژی تفاوتی نیست.

به نظر می‌رسد که می‌توان رویکرد سهل‌گیرانه‌تری در مورد اشتغال زوجه در فضای مجازی نسبت به فضای واقعی اتخاذ کرد.

تا تعیین ضابطه روشن، در هر مورد اختلافی، مرجع صالح با نگاهی نوعی و شخصی با در نظر گرفتن معیارهای فوق‌الذکر تصمیم‌گیری کند.

دو ضابطه مذکور را به قانونگذار نیز می‌توان پیشنهاد داد. با توجه به اینکه بطور کلی در ارتباط با الزامات شغلی فعالیت در فضای مجازی، هیچ مقرره‌ای در کشور وجود ندارد و همین امر موجب تفاسیر مختلف از مواد پراکنده در خصوص اشتغال شده، پیشنهاد می‌شود قانون ویژه‌ای صرفاً در ارتباط با الزامات کاری در فضای مجازی تدوین شود و یکی از محورهای قانون، حل مسئله‌ی اشتغال زن با رویکرد سهل‌گیرانه باشد.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

الف) قوانین، مقررات، اسناد؛

۱. «قانون اساسی ایران»

۲. «قانون ارتش جمهوری اسلامی ایران» (مصوب ۱۳۶۶)

۳. «قانون الحاق دو تبصره به قانون شرایط انتخاب قضات دادگستری» (مصوب ۱۳۶۱)

۴. «قانون شرایط انتخاب قضات دادگستری» مورخ ۱۳۶۱/۲/۱۴

۵. «قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب (در امور مدنی)» (ق.آ.د.م) (مصوب ۱۳۷۹)

۶. «قانون حمایت خانواده، مجلس شورای اسلامی» (مصوب ۱۳۵۳)

۷. «قانون خدمت نیمه وقت بانوان» (۱۳۶۲)

۸. «قانون سیاست‌های اشتغال زنان در جمهوری اسلامی ایران» (۱۳۷۱) شورای عالی انقلاب

فرهنگی

۹. «قانون کار ایران»

۱۰. «قانون مدنی ایران» (ق.م.)

۱۱. «قانون مقررات استخدامی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی» (۱۳۷۰)

۱۲. «قانون مقررات استخدامی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران» (۱۳۷۴)

۱۳. «قانون نظام صنفی» (۱۳۸۲)

۱۴. ماده واحده قانون اصلاح قانون الحاق پنج تبصره به قانون شرایط انتخاب قضات

دادگستری» (۱۳۷۴)

۱۵. «منشور حقوق و مسئولیت‌های زنان» (۱۳۸۳) شورای عالی انقلاب فرهنگی

۱۶. دادنامه شماره ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۱۱۰۱۱۰۴ (۶ مهر ۱۳۹۳) شعبه ۱۱ دادگاه تجدیدنظر تهران،

(قابل دسترس در سامانه ملی آراء قضایی: <https://ara.jri.ac.ir>)

۱۷. گزارش اتحادیه کشوری کسب و کارهای مجازی (۱۴۰۰).

۱۸. الگوی گام سوم زن (۱۳۹۵)

ب) کتب

۱. احسانی، ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵ق، *عوالی اللئالی*، ج ۳، قم: انتشارات سیدالشهداء.

۲. اسدی، لیلاسادات، ۱۳۹۰، «حق زوج بر منع اشتغال زوجه»، *مطالعات راهبردی زنان*، سال ۱۳،

ش ۵۱.

۳. آیت‌اللهی، زهرا، ۱۳۸۰، زن، دین، سیاست، تهران: سفیر صبح.

۴. بستان (نجفی)، حسین، ۱۳۸۸، اسلام و تفاوت‌های جنسیتی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۵. توجهی، عبدالعلی؛ و حق محمدی فرد، زهرا، ۱۳۹۰، «فعالیت‌های اجتماعی زن و تزامم آن با حقوق زوج با تاکید بر اندیشه‌های حضرت امام خمینی»، پژوهشنامه متین، دوره ۱۳، ش ۵۲.

- ش پیاپی ۵۲.

ج) مقالات و گزارش‌ها

۶. حایری شاه‌باغ، سید علی، ۱۳۷۹، شرح قانون مدنی، تهران: کتابخانه گنج دانش.

۷. حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۴۰۹ق، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت.

۸. حسینی خوانساری، سید احمد، ۱۴۰۵ق، جامع المدارک فی شرح مختصر المنافع، جلد ۱۴، چاپ دوم، تهران: مکتبه الصدوق.

۹. حکیمی، محمد، ۱۳۸۳، دفاع از حقوق زن، چاپ چهارم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۱۰. حیدرپور، البرز، ۱۳۸۵، حقوق خانواده- انعقاد ازدواج دائم- آثار و انحلال آن، تهران: مه‌زیار.

۱۱. حیدری، احمد، ۱۳۸۶، خانواده، عشق، استواری، قم: انتشارات پرتو خورشید.

۱۲. خمینی، ۱۳۷۸، صحیفه امام، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه الله، ج ۱ و ۲.

۱۳. خمینی، سید روح الله، ۱۳۸۵، صحیفه امام (دوره ۲۲ جلدی)، چاپ چهارم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

۱۴. خمینی، سید روح‌الله، ۱۴۰۹، تحریر الوسیله، ج ۲، چاپ دوم، نجف الاشرف: نشر آداب.

۱۵. خورسندیان، محمدعلی، ۱۳۹۰، «وضعیت حقوقی اشتغال زوجین در قوانین موضوعه ایران و لایحه پیشنهادی حمایت خانواده»، فقه و حقوق خانواده، دوره ۱۶، ش ۵۴.

۱۶. خویی، سید ابوالقاسم، ۱۴۱۰ق، منهاج الصالحین، ج ۲، چاپ ۲۸، قم: مدینه‌العلم.

۱۷. رجایی، محمدعلی، ۱۳۹۹، «بررسی فقهی حق اشتغال زوجه و محدودیت‌های آن از منظر فقه و حقوق اسلامی»، دوفصلنامه خانواده در آینه فقه، دوره ۵، ش ۱.

۱۸. روشن، محمد؛ و صادقی، محمد؛ و حسینی، فاضله سادات، ۱۳۹۴، «حق زوجه بر اشتغال و رابطه آن با ریاست مرد بر خانواده در حقوق موضوعه ایران»، فقه و حقوق خانواده، سال ۲۰، ش ۶۲.

۱۹. شمس الدین، محمد مهدی، ۱۹۹۶م، *مسائل حرجه فی فقه المرأة- حقوق الزوجیه*، بیروت: مؤسسه الدولته للدراسات و النشر.
۲۰. شهید ثانی، زینالدین بن علی مکی عاملی، ۱۴۱۶ق، *مسالك الافهام الى تنقيح شرائع الاسلام*، ج ۸، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
۲۱. شیخ مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۳ق، *احکام النساء*، قم: کنگره شیخ مفید.
۲۲. صداقت، قاسم علی، ۱۳۸۶، «بررسی شرایط و محدودیت‌های کار زنان از منظر فقه و حقوق»، *نشریه معرفت*، سال ۱۶، ش ۱۱۸.
۲۳. صفایی، سید حسین؛ امامی، اسدالله، ۱۳۷۶، *بررسی تطبیقی حقوق خانواده*، ج ۴، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۴. صفایی، سید حسین؛ امامی، اسدالله، ۱۳۸۰، *حقوق خانواده*، چاپ هشتم، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۲۵. صفایی، سیدحسین؛ و همکاران، ۱۳۸۴، *بررسی تطبیقی حقوق خانواده*، تهران: دانشگاه تهران.
۲۶. صفایی، سید حسین؛ و اسدالله امامی، ۱۳۸۵، *مختصر حقوق خانواده*، چاپ دهم، تهران: میزان.
۲۷. طاهری‌نیا، احمد، ۱۳۸۳، «فعالیت اقتصادی زنان از دیدگاه قرآن»، *مجله معرفت*، سال ۱۳، ش ۸۳.
۲۸. علامه حلی، ابی منصور حسن بن یوسفین مطهر، ۱۴۱۳ق، *قواعد الاحکام*، ج ۳، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۲۹. فاضلی بیارجمندی، سید احمد، ۱۳۸۱، *نقش زنان شیعه در عصر امام علی*، قم: انتشارات میثم تمار.
۳۰. فروتن، یعقوب و شجاعی قلعه‌نی، مینا. ۱۳۹۸، «رویکرد اجتماعی به اشتغال زنان در ایران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، سال ۲۰، شماره ۴.
۳۱. فضل‌الله، سید محمد، ۱۴۲۱ق، *تأملات اسلامیة حول المرأة*، بیروت: دارالماک.
۳۲. فنایی اشکوری، محمد، ۱۳۷۸، *منزلت زن در اندیشه اسلامی*، چاپ دوم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۳۳. قدیر، محسن، ۱۳۸۳، «اشتغال زنان از منظر اسلام و غرب» (۲)، *شمیم یاس*، ش ۱۸.

۳۴. کاتوزیان، ناصر، ۱۳۷۱، حقوق خانواده، چاپ سوم، تهران: شرکت انتشار.
۳۵. کاتوزیان، ناصر، ۱۳۷۵، دوره مقدماتی حقوق مدنی (خانواده)، تهران: نشر یلدا.
۳۶. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۵، الکافی، ج ۵، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۷. گردآورنده: زعفرانچی، لیلا سادات، ۱۳۸۸، اشتغال زنان (مجموعه مقالات و گفتگوها)، تهران: مرکز امور زنان و خانواده نهاد ریاست جمهوری.
۳۸. گنجینه آرای فقهی قضایی، دفتر آموزش روحانیون و تدوین متون فقهی آموزش قوه قضائیه.
۳۹. لطفی، اسدالله، ۱۳۸۰، مبادی فقه، قم: هجرت.
۴۰. لطفی، اسدالله، ۱۳۸۸، حقوق خانواده، تهران: خرسندی.
۴۱. محقق حلی، ابو جعفر نجم الدین جعفر بن حسن، ۱۴۰۹ق، شرائع الاسلام، ج ۲، چاپ دوم، قم: نشر امیر.
۴۲. محقق داماد، سید مصطفی، ۱۳۷۲، بررسی فقهی حقوق خانواده، تهران: نشر علوم اسلامی.
۴۳. محمدی، مرتضی، ۱۳۸۳، «ازدواج، نفقه و تمکین»، مطالعات راهبردی زنان، ش ۲۵.
۴۴. مدرسی، سید محمد تقی، ۱۳۸۰، آزادی و مسئولیت زن، ترجمه محمدرضا آذری، تهران: نشر مطهر.
۴۵. مزینی، امیرحسین؛ و سحابی، بهرام؛ و ممالکی، مهرنام، ۱۳۹۳، «بررسی اثر توسعه فضای مجازی بر مشارکت زنان در اقتصاد ایران (مطالعه موردی اشتغال زنان و نرخ باروری)»، زن و جامعه، سال ۱۰، ش ۱ - ش پیاپی ۳۷.
۴۶. مقدادی، محمد مهدی، ۱۳۸۱، «ریاست مرد در رابطه زوجیت»، فصلنامه نامه مفید، سال ۸، ش ۳۳.
۴۷. مکی عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی، ۱۴۱۳ق، مسالک الافهام، ج ۸، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
۴۸. منصور نژاد، محمد، ۱۳۸۱، مسأله زن، اسلام و فمینیسم، تهران: انتشارات زیتون.
۴۹. نجفی، محمد حسن، ۱۴۱۲ق، جواهر الکلام، بیروت: موسسه المرتضی العالمیه.
۵۰. نجفی، محمد حسن، ۱۳۷۴، جواهر الکلام، ج ۳۱، چاپ چهارم، تهران: المکتبه الاسلامیه.
۵۱. نوید تهرانی، مرضیه؛ معصومی، جمشید؛ یاقوتی، ابراهیم، ۱۴۰۲، «خسارت ممانعت از حق

اشتغال زوجه، در روابط غیرمالی زوجین»، *مطالعات فقه اقتصادی*، دوره ۵، ش ۱- ش پیاپی ۱۶.
۵۲. هدایت‌نیا گنجی، فرج‌الله، ۱۳۸۵ «اشتغال زنان و مصلحت خانواده در ق.م.»، *مطالعات
راهبردی زنان*، ش ۳۴.

1. Daly, J. A. 2003, ICT, Gender Equality, and Empowering Women. Development Gateway.

